Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘ZBEK TILIDA IDEONIMLARNING TARKIBIY MODELLARI VA MATNDA QO‘LLANISHI

Dilmurodova Moxinur Sherzodbek qizi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24072280

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek yozma nutqidagi biblionim, gemeronim, artionim va dokumentonimlar tanlangan matn namunalari asosida qiyoslanadi. Tahlil nomning ichki grammatik qurilishi, nomlanuvchi obyekt turi va nomli birikmaning matnga sintaktik bog‘lanishini alohida tavsiflashga asoslanadi. Biblionim misolida tashqi grammatik ko‘rsatkichning nomning o‘ziga yoki tur bildiruvchi otga qo‘shilishi kuzatildi. Gemeronim, artionim va dokumentonim misollarida tur bildiruvchi ot kelishik ko‘rsatkichini qabul qilgan. Rasmiy hujjat nomida qo‘llangan -gi shakli esa nom bilan tur bildiruvchi ot o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Natijalar misollar doirasida talqin qilinadi.
Kalit so‘zlar. Ideonim, biblionim, gemeronim, artionim, dokumentonim, sarlavha, sintaktik bog‘lanish.

Structural Patterns and Textual Use of Ideonyms in Uzbek

Abstract. This article compares book, periodical, film, and official document titles in selected Uzbek texts. It distinguishes the internal structure of titles, the type of entity named, and the syntactic integration of title-bearing phrases. The same book title appears both with a suffix attached directly to the title and with case marking on a generic noun. In the selected periodical, film, and legal examples, the generic noun carries case marking. The legal example also illustrates the use of -gi to link a quoted title segment to the generic noun. The findings are qualitative and limited to the selected examples.
Keywords. Ideonym, work title, periodical title, film title, document title, syntactic integration, Uzbek.

Kirish

O‘zbek onomastikasida ideonimlarning tasnifi ularning qaysi obyektni nomlashiga asoslanadi. Badiiy matn, davriy nashr, film va rasmiy hujjat bir-biridan vazifasi hamda tarqalish shakli bilan farq qiladi. Biroq ushbu tafovut nomlarning grammatik qurilishida aynan takrorlanishi shart emas. Masalan, biblionim ham, gemeronim ham qaratqich va egalik munosabatiga asoslanishi mumkin. Ayni paytda nomlanuvchi obyekt turi nom yonidagi roman, gazeta, film yoki qonun kabi so‘z orqali alohida ifodalanadi.

Jonbo‘tayeva ideonim doirasidagi kichik guruhlar chegarasi turli tasniflarda turlicha belgilanishini ko‘rsatadi [1]. Xolmatjonovaning avvalgi ishida 5–7-sinf ona tili darsliklaridagi ideonimlarning leksik ma’nosi va kontekstda tutgan o‘rni o‘qitish masalalari bilan bog‘liq holda yoritilgan [2]. Ushbu maqolada tasnif tahlil materialini guruhlash uchun xizmat qiladi. Asosiy savol nomning grammatik shakli bilan uning muayyan matnda qanday qo‘llanishi o‘rtasidagi munosabatga qaratiladi.

Tadqiqotning maqsadi to‘rt guruh ideonimning ichki grammatik qurilishini tavsiflash va ularning matnga qanday bog‘lanishini qiyoslashdan iborat. Tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yildi: tanlangan

misollarda tashqi grammatik ko‘rsatkich nomning o‘zida yoki obyekt turini bildiruvchi otda qanday ifodalanadi?

Materiallar va metodlar

Tahlilga ochiq manbalardagi beshta nomning oltita qo‘llanishi olindi. Biblionimlar adabiyotshunoslik nashrlaridan, gemeronim madaniy-ma’rifiy portaldan, artionim kino platformasidan, dokumentonim LexUZ matnidan tanlandi. Tanlov maqsadli bo‘lib, turli sintaktik qurilmalarni ko‘rsatishga qaratildi. Bir nomning ikki xil shaklda qo‘llanishini tekshirish uchun «Dunyoning ishlari»ga oid ikkita kontekst ayni nashrdan olindi [4].

Tahlil birligi nomning manbadagi bir qo‘llanishidir. Har bir qo‘llanishda to‘rtta belgi ajratildi: nomlanuvchi obyekt turi, nomning ichki grammatik modeli, tur bildiruvchi otning mavjudligi va tashqi grammatik ko‘rsatkichning o‘rni. Tashqi ko‘rsatkich deganda nom yoki nomli birikmani kengroq sintaktik qurilmaga bog‘lovchi shakl tushuniladi. Nomning o‘z ichidagi kelishik va egalik shakllari alohida qayd etildi. Manbadagi qo‘shtirnoq shakllari bir xillashtirildi.

Natijalar

1-jadval. Tanlangan ideonimlarning ichki qurilishi va matnga bog‘lanishi

Guruh	Manbadagi shakl	Nomning ichki qurilishi	Tashqi bog‘lanish
Biblionim	«O‘tkan kunlar» romanida [3]	Sifatdosh va ko‘plikdagi ot	-da romanida so‘zida
Biblionim	«Dunyoning ishlari» qissasida [4]	Belgili qaratqich va egalikdagi ot	-da qissasida so‘zida
Biblionim	«Dunyoning ishlari»dagi [4]	Belgili qaratqich va egalikdagi ot	-dagi bevosita nomdan keyin
Gemeronim	«O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasida [5]	Qaratuvchi va uyushgan qaralmishlar	-da gazetasida so‘zida
Artionim	«Mahallada duv-duv gap» filmidagi [6]	O‘rin ma’noli bo‘lak va predikativ markaz	-dagi filmidagi so‘zida
Dokumentonim	«O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuniga [7]	Qaratqich va egalik munosabatlari, haqida ko‘makchisi	-gi nomdan keyin, -ga Qonuniga so‘zida

«O‘tkan kunlar» sarlavhasida o‘tkan sifatdoshi kunlar otini aniqlaydi. Manbadagi romanida shakli roman + i + da tarzida ajraladi. Shu shakl butun birikmani maqola sarlavhasidagi ifoda otiga mazmunan bog‘laydi. Roman so‘zi asarning janrini ko‘rsatadi va o‘rin-payt kelishigi shaklini qabul qiladi [3].

«Dunyoning ishlari»da -ning va -i ko‘rsatkichlari nom tarkibidagi qaratqich va qaralmish munosabatiga tegishli. «Dunyoning ishlari» qissasida shaklida o‘rin-payt kelishigi qissa otiga qo‘shilgan. Ayni nashrdagi «Dunyoning ishlari»dagi shaklida esa -dagi bevosita nomdan keyin kelib, undan so‘ng berilgan hikoya nomini aniqlaydi [4]. Bu juftlik nomning o‘zgarmagan ichki tuzilishi turli tashqi qurilmalarda qatnashishini ko‘rsatadi. Ikki kontekstning sintaktik vazifasi ham farqlanadi. Shu sababli bu misollarni ayni vazifadagi erkin variantlar sifatida baholash uchun qo‘shimcha dalil kerak.

«O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasida birikmasida va bog‘lovchisi nom tarkibidagi adabiyoti hamda san’ati qismlarini birlashtiradi. Gazetasida so‘zi esa butun nomni davriy nashr sifatida belgilab, birikmani chop etilgan kesimiga bog‘laydi. Bu kontekstda o‘rin-payt kelishigi matn chop etilgan nashrni ko‘rsatadi [5].

«Mahallada duv-duv gap» filmidagi birikmasida ikki o‘rin munosabati ajraladi. Nom ichidagi mahallada shakli sarlavha mazmunida voqea makonini bildiradi. Nomdan tashqaridagi filmidagi shakli esa voqealar so‘zini aniqlab, qaysi film voqealari haqida gap ketayotganini ko‘rsatadi. Shunday qilib, birinchi -da sarlavha tarkibiga, ikkinchi -dagi esa tashqi sintaktik qurilmaga tegishli [6].

LexUZ matnidagi «O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuniga shaklida nomning qo‘shtirnoqdagi qismi haqida ko‘makchisi bilan tugaydi. Undan keyingi -gi shu qismni Qonun so‘ziga bog‘laydi. Yo‘nalish kelishigi esa Qonuniga shaklida ifodalanib, hujjat nomi ishtirokidagi birikmani o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish qurilmasiga bog‘laydi [7]. Bu misolda qo‘shtirnoqdan keyingi va tur bildiruvchi otdagi ko‘rsatkichlar ikki xil sintaktik munosabatni ifodalaydi.

Oltita qo‘llanishning beshtasida kelishik ko‘rsatkichi yoki undan hosil bo‘lgan aniqlovchi shakl tur bildiruvchi ot tarkibida, bittasida bevosita nomdan keyin qayd etildi. Dokumentonimda bundan tashqari nomning qo‘shtirnoqdagi qismini Qonun so‘ziga bog‘lovchi -gi ko‘rsatkichi uchradi. Keltirilgan sonlar tanlangan misollar taqsimotini ifodalaydi.

Muhokama

Qiyoslash ideonim tahlilida uchta belgini mustaqil qayd etish zarurligini ko‘rsatadi. Birinchisi nomlanuvchi obyekt turidir. Ikkinchisi nomning o‘z ichidagi grammatik munosabatdir. Uchinchisi nom yoki nomli birikmaning matnda boshqa birlik bilan bog‘lanishidir. Masalan, qissasida, gazetasida va filmidagi shakllari har xil obyekt turiga tegishli bo‘lsa-da, uchalasida tashqi grammatik shakl tur bildiruvchi ot orqali ifodalangan. Biblionim misolida esa nomning o‘zi -dagi shaklini qabul qilishi ham kuzatiladi.

Tur bildiruvchi otning tanlanishida matn janrining hissasini aniqlash uchun bitta ideonimning turli janrlardagi qo‘llanishlarini hamda turli ideonimlarning bir xil janrdagi qo‘llanishlarini qiyoslash kerak. Ushbu tanlovda aksariyat guruhlar turli janrdagi manbalar bilan ifodalangani sababli janr va obyekt turi ta’sirini alohida o‘lchash imkoni cheklangan. Shu bois kuzatilgan shakllar grammatik imkoniyatni tasdiqlaydi, ularning o‘zbek yozma nutqida qanchalik keng tarqalganini aniqlash esa kattaroq tanlovni talab qiladi.

Xulosa

To‘rt guruh ideonim tahlilida tur bildiruvchi ot ikki vazifani bajardi: nomlanuvchi obyektni aniqlashtirdi va tashqi grammatik ko‘rsatkichni qabul qildi. Biblionim misolida grammatik ko‘rsatkichning bevosita nomga qo‘shilishi ham qayd etildi. Dokumentonim misoli nom segmentini tur bildiruvchi otga bog‘lash bilan butun birikmani matnga bog‘lash alohida shakllar orqali ifodalanishi mumkinligini ko‘rsatdi. Ideonimlarning elektron lug‘atida ushbu farqlarni aks ettirish uchun nom turi, ichki grammatik model va manbali matn misolini alohida maydonlarda berish mumkin.

Adabiyotlar va tahlil manbalari

[1] Jonbo‘tayeva, Z. (2024). Ideonimlar makroko‘lamiga oid tushuncha va atamalar tizimi hamda ularning tasnifi. Til va adabiyot, 18-son. https://www.tiladabiyot.uz/media/18-son__2024-yil._Til_va_adabiyot.uz._s4aYvOj.pdf

[2] Xolmatjonova, M. Sh. q. (2025). Yangi tipdagi 5–7-sinf ona tili darslarida ideonimlarni o‘qitish va o‘rgatishga doir bilim, ko‘nikma va malakalar sirasi. Samarali ta’lim va barqaror innovatsiyalar jurnali, 3(4), 336–348. https://innovativepublication.uz/index.php/jelsi/article/view/2922

[3] Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romanida milliy o‘zlikning badiiy ifodasi. Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal, maqola sahifasi. https://universaljournal.uz/index.php/uxij/uz/article/view/1952

[4] Ayniy vorislari. (2025). 1(8)-son. «Dunyoning ishlari» misollari olingan elektron son. https://buxdu.uz/media/jurnallar/ayniy/ayniy_vorislari_1_2025.pdf

[5] Oyina. «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasiga havola berilgan maqola, 2945-raqamli sahifa. https://oyina.uz/uz/article/2945

[6] Cinerama. Mahallada duv-duv gap. Film tavsifi. https://cinerama.uz/uz/watch/30/38864

[7] O‘zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrdagi 167-I-son Qonuni. LexUZ. https://lex.uz/docs/-121051